

Türkiye’de Tarımın Kapitalistleşme Süreci Üzerine Bir İnceleme¹

Hilal Öztürk, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

ORCID: 0000-0003-4132-1604

E-Posta: hilal_ozturk24@erdogan.edu.tr

Tarım, tarihsel olarak yalnızca bir üretim alanı değil aynı zamanda toplumsal ilişkilerin ve sınıfsal yapıların şekillendiği temel bir ekonomik sektördür. Kapitalist üretim ilişkilerinin tarım alanında nasıl yapılandığı, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, özgün tarihsel ve siyasal koşullar çerçevesinde farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Günümüzde ise tarım, yalnızca üretim biçimleriyle değil, aynı zamanda gıda güvenliği, sürdürülebilirlik, iklim krizi ve gıda egemenliği gibi kavramlarla birlikte daha geniş bir tartışma alanı içinde ele alınmaktadır. Gıda krizlerinin sıklaşması ve küresel ölçekte yaşanan tedarik sorunları, tarım politikalarının ve üretim ilişkilerinin yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır.

Değirmenci, tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin tarihsel gelişimini ve bu dönüşümün sınıfsal dinamiklerini kapsamlı bir biçimde analiz etmektedir. Kitap, tarım sorununun yalnızca yapısal ve üretimsel boyutuyla değil aynı zamanda sınıfsal talepler ile bu taleplerin yasal düzenlemelere dönüşüm süreciyle birlikte ele alınması gerektiği görüşüne dayanmaktadır. Özellikle 2000 sonrası döneme odaklanarak, farklı sınıfların tarıma yönelik taleplerinin nasıl yasa biçimini aldığı ve bu yasal çerçevenin üretim ilişkilerini nasıl yeniden yapılandığı ayrıntılı biçimde ortaya konulmuştur. Bu yönüyle eser, devletin yalnızca düzenleyici değil, aynı zamanda sermaye birikimini yönlendirici tarafını görünür kılmakta; tarımsal dönüşümün sınıfsal talepler üzerinden nasıl şekillendiğine dair güçlü bir kuramsal çerçeve sunmaktadır.

Yazarın Marmara Üniversitesi’nde tamamladığı “2000 Sonrası Türkiye Tarımında Dönüşümün Temel Bileşenleri: Devlet-Sermaye İlişkileri Ekseninde Talepler ve Yasal Düzenlemeler” başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanan bu kitap, sahip olduğu akademik altyapı sayesinde çalışmayı hem metodolojik hem de kavramsal açıdan zenginleştirmektedir. Ayrıca, 2000–2017 yılları arasında Türkiye tarımında gerçekleştirilen yasal düzenlemelerin derlenmesiyle, esere kapsamlı bir belge incelemesi niteliği kazandırılmıştır.

Kitap iki ana başlıktan oluşur, ilk bölümde tarımsal üretim ilişkilerinde yaşanan dönüşüm kuramsal ve kavramsal bir düzlemde ele alınmaktadır. Bu çerçevede, üretim tarzlarını anlamak amacıyla “toplumsal formasyon” kavramından yararlanılmakta; böylece Türkiye’nin sermaye birikimi ve ulus-devlet oluşum süreçlerine geç katılmasının yarattığı tarihsel farklılıklar dikkate alınmaktadır. Değirmenci, klasik ikiliklere (feodalizm-kapitalizm, kır-kent, tarım-sanayi gibi) dayalı açıklamalara eleştirel yaklaşarak, sermaye birikiminin zamansal gelişimine odaklanan daha esnek bir kuramsal çerçeve geliştirmektedir. Bu bağlamda, “erken” ve “geç” kapitalistleşen ülke ayrımı üzerinden Türkiye tarımının dönüşümünü analiz etmekte ve özgün bir kavramsallaştırma ortaya koymaktadır.

Küçük meta üreticisinin; aynı toplumsal formasyon içerisinde yer alan büyük tarım işletmeleri ve gıda sanayisiyle kurduğu sömür ilişkilerinin içsel bağlantılarını ortaya koymak ve bu ilişkilerin zaman içerisindeki dönüşümünü analiz etmek, hem küçük üreticinin toplumsal konumunu anlamak hem de tarımda yaşanan yapısal dönüşüm süreçlerini sağlıklı bir biçimde değerlendirmek açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda, farklı ölçeklerdeki üretim birimlerinin bir arada varoluş biçimleri ve tarihsel gelişimi, tarımda sınıfsal çözümlemeler için temel bir analitik zemin sunmaktadır. Söz konusu çözümlemeyi derinleştirmek amacıyla, Karl Marx, Lenin, Kautsky ve Chayanov gibi alanının önde gelen isimlerinin üretim ilişkilerine dair tezleri incelenmiş; tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin şekillenme süreci içerisinde küçük meta üreticisinin nasıl bir metalaşmaya uğradığı, sermaye birikim sürecine nasıl eklemlendiği ve bu süreçte ulus-devletin nasıl bir işlev gördüğü tartışılmıştır. Böylece, küçük üretici ile büyük ölçekli işletmeler ve gıda sanayisi arasındaki yapısal ilişkilerin hem tarihsel hem de sınıfsal boyutlarıyla anlaşılması hedeflenmiştir. Yazarın bu yaklaşımı, tarımda sınıfsal çözümleme yaparken yalnızca iktisadi ilişkileri değil, aynı zamanda tarihsel ve ideolojik bağlamı da göz önünde bulundurması bakımından oldukça kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır. Küçük meta üreticisinin kapitalist üretim ilişkilerine nasıl eklemlendiğini tartışmak, Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde kırsal çözümlemeler açısından özellikle önemlidir. Ancak bu çözümleme, ağırlıklı olarak kuramsal bir düzeyde ilerlemekte; küçük üreticinin bu dönüşüm karşısında geliştirdiği stratejiler ya da direniş biçimlerine dair gözlem ve veriler sınırlı kalmaktadır.

Yazar, tarımda kapitalistleşme sürecini yalnızca teorik düzlemde ele almanın yetersiz kalacağını, bu sürecin sahadaki somut yansımalarının da incelenmesi gerektiğini vurgulayarak olgusal düzey belirleme ihtiyacı

duymuştur. Çünkü tarımın dönüşümü, yalnızca yapısal ve teorik çerçevelerle değil, aynı zamanda sınıfların pratikteki talepleri, bu taleplerin yasaya dönüşme biçimi ve devletin müdahale araçları üzerinden şekillenmektedir. Dolayısıyla üretim ilişkilerinde yaşanan değişimin izini sürebilmek, sınıfsal konumların nasıl yeniden yapılandığını görebilmek ve sermaye birikim süreçlerinin tarıma nasıl sirayet ettiğini anlayabilmek için soyut kavramların olgusal verilerle desteklenmesi gerekmektedir. Yazar bu nedenle olgusal düzeyi, yasa değişiklikleri, kırsal kalkınma projeleri, politik belgeler, sınıfsal talepler ve üretici davranışları gibi somut göstergeler üzerinden kurmuştur.

Soyut kuramsal düzeyden olgusal düzeye geçerken üç temel bileşen sosyal işleyişin belirleyicileri olarak tanımlanmıştır: ulus-devlet, sanayileşme ve sermaye birikim mekanizmaları. Bu işleyişin yapılar arası ve yapı içi etkilerini değerlendirmek üzere de üç ölçüt geliştirmiştir: sermaye birikiminin hangi aşamada olduğunu görebilmek için *birikim mekanizması*, küresel sermaye ilişkilerinin tarım üzerindeki etkilerini analiz etmek için *sermayenin uluslararasılaşması* ve üretim süreçlerinin birbirine nasıl bağlandığını ve tarımın diğer sektörlerle olan ilişkisini anlamak için ise *sektörleşme ve ileri/geri bağlantılar* kavramları geliştirilmiştir. Bu kavramsallaştırma tarımın yalnızca kırsal bir faaliyet değil, kapitalist üretim ilişkileri içerisinde yer alan, farklı sektörlerle bütünleşmiş ve küresel sermaye ilişkilerine bağımlı bir alan olduğunu ortaya koymaktadır.

Türkiye’de tarımsal üretim süreçleri, yalnızca iç dinamiklerle değil aynı zamanda küresel sermaye birikim rejiminin yönelimiyle şekillenmekte, tarımsal üretim, sanayi ile daha sıkı bir şekilde bağlantılanmakta ve devlet bu dönüşümün hem aracı hem de düzenleyicisi olarak devreye girmektedir. Dolayısıyla, bu kavramsallaştırma küçük üreticinin nasıl dönüştüğünü, sermayenin tarımı nasıl yapılandırıldığını ve bu yapısal dönüşümün sınıfsal sonuçlarını anlaşılmasına olanak tanımaktadır.

Çalışma, tarım sorununu sermaye birikim süreci üzerinden kavramsallaştırmakta ve sermayeyi üç farklı biçimde incelemektedir: para sermaye, ticari sermaye ve üretken sermaye. Para sermaye, üretime doğrudan katılmaksızın faiz geliri üzerinden işleyen ve çoğunlukla banka kredileri ya da destek mekanizmaları yoluyla tarıma dahil olan sermaye türüdür. Ticari sermaye ise üretici ile tüketici arasındaki ürün dolaşımını sağlayan, kârını alım-satım fiyatı farkından elde eden tüccar ve aracı aktörlerde somutlaşmaktadır. Üretken sermaye ise doğrudan üretim araçlarına (toprak, emek, makine) sahip olan ve artı-değer yaratmayı

hedefleyen üretici sınıfla ilişkilidir. Değirmenci, 2000 sonrası dönemde tarımsal üretim yapan tüm birimlerin bu sermaye biçimlerinin döngüsüne eklemlendiğini vurgular. Özellikle devlet politikalarıyla teşvik edilen gübre, tohum, ilaç, mazot gibi girdilerin maliyetindeki artış, küçük üreticiyi para sermayeye bağımlı hale getirmiştir. Bu durum üretici için yalnızca teknik bir dönüşüm değil, aynı zamanda sınıfsal konumunun yeniden tanımlanması anlamına gelmektedir. Bu bağlamda yasalar ve kurumlar yalnızca düzenleyici değil, aynı zamanda sermaye birikimini hızlandırıcı ve üretim ilişkilerini yeniden yapılandırıcı araçlara dönüşmüş; tarımsal kapitalistleşmenin hukuki çerçevesi, bu politikalar üzerinden inşa edilmiştir.

Bu üçlü yapının sahadaki karşılığı, özellikle çay üreticiliği deneyimim üzerinden açık biçimde gözlemlenebilmektedir. Örneğin, gübre fiyatlarındaki sert artış, birçok üreticinin maddi olarak zorlanmasına neden olmuş; bu da para sermayeye olan bağımlılığı artırmıştır. Öte yandan, ürün satışında tekelleşen büyük firmaların dayattığı fiyatlar ve alım politikaları, üreticiyi ticari sermayeye bağımlı hale getirmektedir. Bu örnekler, sermaye biçimlerinin sadece kuramsal bir analiz değil, üreticinin gündelik hayatında doğrudan yaşanan ilişkiler olduğunu göstermektedir. Ayrıca, 2000 sonrası dönemde öne çıkan politikalar, üreticinin karar alma süreçlerini daraltmakta ve büyük firmalarla üretici arasındaki bağımlılığı artırmaktadır. Bu yapılar, üreticinin üretken sermaye olarak varlığını sürdürmesini zorlaştırmakta; giderek para ve ticari sermayeye daha bağımlı hale getirmektedir.

Kitabın ikinci kısmında ise yazarın olgusal düzeyi yasa ve politika belgeleriyle desteklediği 2000 sonrası Türkiye’inde taleplerin, uygulamaya ve yasalara yansıyan biçimlerine yer verilmiştir. Özellikle bu dönemin inceleme kapsamına alınmasının temel nedeni hem siyasi hem de ekonomik krizlerin yarattığı koşulların belirleyici olmasıdır. Ayrıca iktidar değişikliğiyle birlikte daha önce başlamış olan neoliberal yeniden yapılanma sürecinin merkezileşerek tek elden yürütölmeye başlanmış ve bu sayede yapısal dönüşüm daha görünür ve sistematik bir biçim almıştır.

Çalışmanın temel iddialarından biri, Marx, Lenin ve Kautsky’nin de öne sürdüğü gibi tarımsal üretimin/küçük meta üreticisinin zamanla kapitalist üretim biçiminin döngüsüne dahil olduğu yönündedir. Ancak bu dönüşüm homojen bir süreç olarak değil, geçimlik tarım yapan küçük üreticinin önce küçük meta üreticisine, ardından ise daha büyük ölçekli üretim birimlerine evrilmesi şeklinde, sınıfsal koşullara bağlı olarak şekillenmiştir. Bu dönüşüm yalnızca üretici ölçeğinde değil, aynı zamanda emeğin niteliği ve tarımsal

emeğin piyasaya bağlanma biçimlerinde de kendini göstermiştir. 2000 sonrası dönemde, küçük meta üreticisinin üretim sürecine katılımı, giderek sermaye birikimi lehine yeniden yapılandırılmış; bu süreçte hem emek hem de doğa üzerinde artan bir sömürü biçimi ortaya çıkmıştır.

Yazar, bu dönüşümün merkezinde devletin aktif bir rol oynadığını ileri sürmektedir. Bu rolü daha iyi anlamak amacıyla devletin bu dönüşüme verdiği tepki, *söylem analizi yöntemiyle* incelenmiş; devlet belgeleri ve sermaye kuruluşlarının yayınlarından kapsamlı şekilde yararlanmıştır. Analiz sonucunda devlet, bir yandan tarımsal üretim süreçlerini sermaye lehine düzenleyen yapıları güçlendirmiş, diğer yandan ise tarım sermayesine doğrudan veya dolaylı biçimde kaynak aktarımını mümkün kılan politikaları hayata geçirmiştir. Bu çerçevede iki yönlü bir strateji izlenmiştir: İlki, gıda sanayisinin desteklenmesi; ikincisi ise küçük üreticinin ulusal ve uluslararası gıda zincirlerine entegre olacak biçimde dönüştürülmesidir. Bu dönüşüm, yalnızca iç dinamiklerle sınırlı kalmayıp, uluslararasılaşmış sermaye yapısının da etkisiyle şekillenmiştir. Bu bağlamda Türkiye’de güçlü bir gıda sanayisinin oluştuğu ve bu yapının hem devlet hem de uluslararası aktörlerle birlikte sermaye birikimini sürdürdüğü tespit edilmektedir. Bu analiz, devletin tarafsız bir düzenleyici değil, doğrudan sınıfsal ilişkiler içinde konumlanan bir aktör olduğunu göstermesi bakımından önemli bir katkı sunmaktadır.

Çalışmanın önemli katkılarından biri, devletin tarıma yönelik desteğinin zaman içinde üretici lehine değil, daha çok sermaye lehine biçimlendiğini ortaya koymasıdır. Bu dönüşüm yalnızca ulusal dinamiklerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda uluslararası kurumların yönlendirdiği politikalarla da şekillenmiştir. 2000’li yıllardan itibaren IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü gibi kuruluşlar, Türkiye’nin tarım politikalarında etkili olmuş hem üretim sürecine ilişkin girdilerde hem de ürünün dolaşımı ve tüketiminde belirleyici aktörlere dönüşmüştür. Bu kurumların öneri ve yönlendirmeleri, çoğunlukla destekleme politikalarının yeniden düzenlenmesi, kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi, sanayi ile entegrasyonun sağlanması, verimlilik artışı ve veri temelli karar alma gibi başlıklar etrafında toplanmaktadır.

Uygulamada ise havza bazlı üretim, toprak toplulaştırması, sözleşmeli tarım, lisanslı depoculuk, ürün ihtisas borsaları ve tarım sigortası gibi araçlar ön plana çıkmıştır. Tüm bu uygulamalar, arz güvenliğini sağlamak ve yüksek katma değerli üretimi teşvik etmek gibi gerekçelerle sunulsa da altında yatan temel hedefin tarım ile sanayi arasında daha güçlü bir yapısal entegrasyon kurmak olduğu görülmektedir. Bu noktada yazar, bilgi ve verilerin nasıl

üretildiği, kimler tarafından kullanıldığı ve hangi amaçlara hizmet ettiği sorularını da gündeme getirmektedir. Tarımsal bilgi ve verilerin kamuya ait bir değer mi yoksa piyasada alınıp satılabilen bir meta mı olduğu yönündeki tartışmalar, bu dönüşüm sürecinde ayrı bir önem kazanmıştır. Öte yandan, devletin tarımı sermaye açısından daha cazip ve kârlı bir alan haline getirme yönündeki eğilimi dikkat çekicidir. Uluslararası kuruluşlar ise bu politikaları küresel rekabet gücünü artırma, açıklıkla ve yoksullukla mücadele etme gibi evrensel kavramlarla gerekçelendirmekte; böylece daha geniş kabul görebilecek bir söylem inşa etmektedirler.

Tarım meselesi, günümüzde giderek artan biçimde gıda güvenliği, beslenme krizi ve sürdürülebilirlik gibi başlıklar altında ele alınmakta; bu da tarımsal üretim ilişkilerinin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda toplumsal ve ekolojik boyutlarıyla da değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Selma Değirmenci'nin 2021 yılında yayımlanan çalışması, bu bağlamda yalnızca tarihsel bir dönüşümü incelemekle kalmamakta, aynı zamanda günümüzün yapısal tarım sorunlarına ışık tutması bakımından da güncelliğini korumaktadır.

Değirmenci'nin bu çalışması, yalnızca akademik çevreleri ya da uzun süredir tartışılan küçük meta üreticisi/köylü sorununu ele alan araştırmacıları değil; yaşamın devamlılığı için gıdaya ihtiyaç duyan herkesi ilgilendiren, toplumsal farkındalık yaratma potansiyeline sahip önemli bir katkı sunmaktadır. Tarımın dönüşümünü anlamak isteyen araştırmacılar, akademisyenler ve politika yapıcılar için de temel bir başvuru kaynağı niteliği taşıyan eser, Türkiye tarımının politik-ekonomik dönüşümüne ilişkin tarihsel ve eleştirel bir okuma sunmaktadır.

Bu kitap, doktora eğitimim süresince tarımın tarihsel dönüşümüne ilişkin kuramsal altyapımı güçlendirirken, üretici kimliğimle deneyimlediğim yapısal dönüşüm süreçlerini daha iyi bir biçimde değerlendirmeme olanak sağlamıştır. Teorik bir çerçevenin, sahadaki ilişkiler ve uygulamalarla nasıl kesiştiğini görmek açısından hem akademik hem de pratik düzeyde önemli katkılar sunmuştur.

Sonnotlar

1- Değirmenci S (2021). *Türkiye'de Tarım Kapitalistleşirken: Talepler ve Yasalar*. İstanbul: SAV Yayınları.